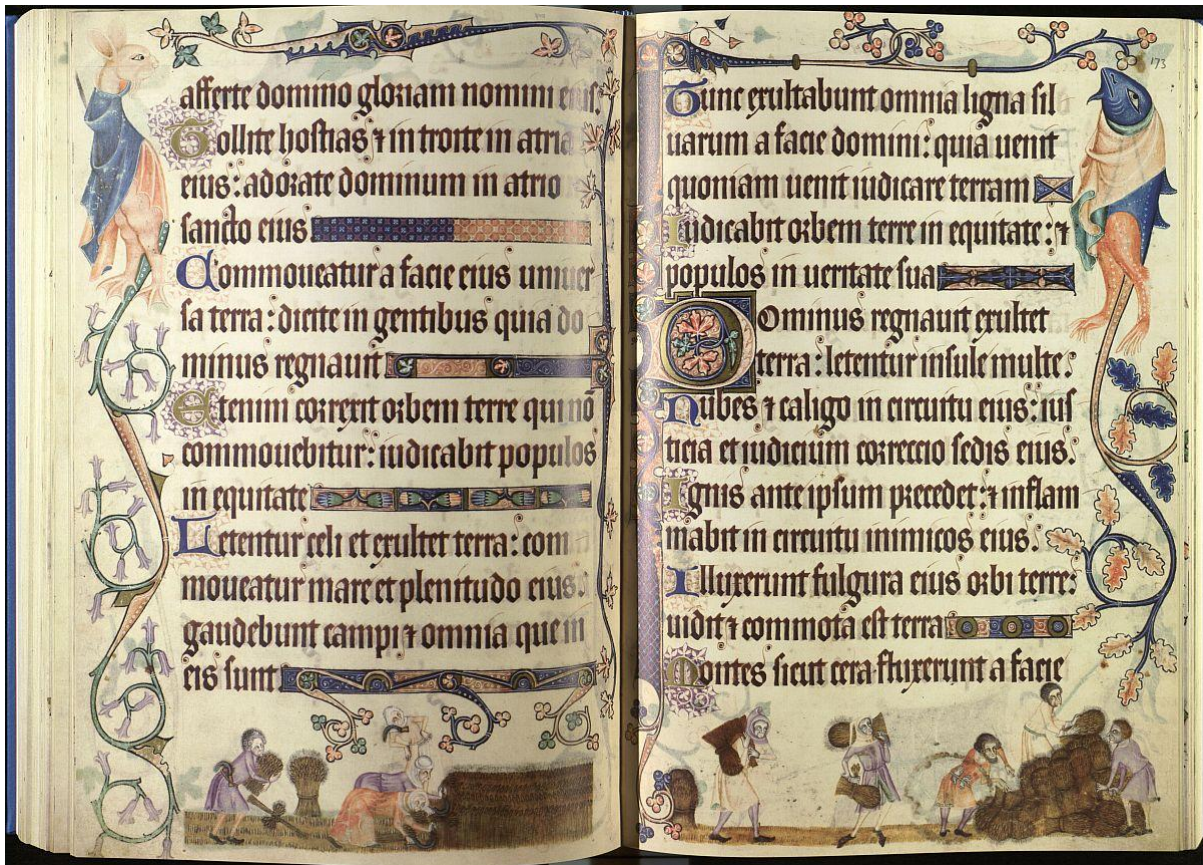

Het hart van de psalmen: de lofprijzing

Iets over het Psalmboek

Het boek van de Psalmen is een van de oudste verzamelingen van religieuze poëzie.¹ Het bestaat uit een bloemlezing van in totaal 150 liederen, gedichten en gebeden die gezongen, voorgedragen en gebeden zijn door individuele mensen en door gemeenschappen in allerlei sociale en historische contexten. De religieuze lyrische teksten hebben een belijdend karakter. Ze zijn meestal gesteld in de eerste persoon en geven het hele scala aan menselijke emoties weer die in gesprekken met God op kunnen treden.

Het woord psalm komt van het Griekse woord *psalmos*, dat een vertaling is van het Hebreeuwse *mizmoor* = gelooflied (loflied dat onder muzikale begeleiding gezongen werd; spreekgezang onder snaarbegeleiding). Het boek van de Psalmen heet in het Grieks *psalmon* of *psalterion* (*psalter* is de naam voor een grote harp met twintig snaren). In de Hebreeuwse Bijbel heten psalmen *tehilim*, afgeleid van het woord *halel*, wat juichen of jubelen betekent.

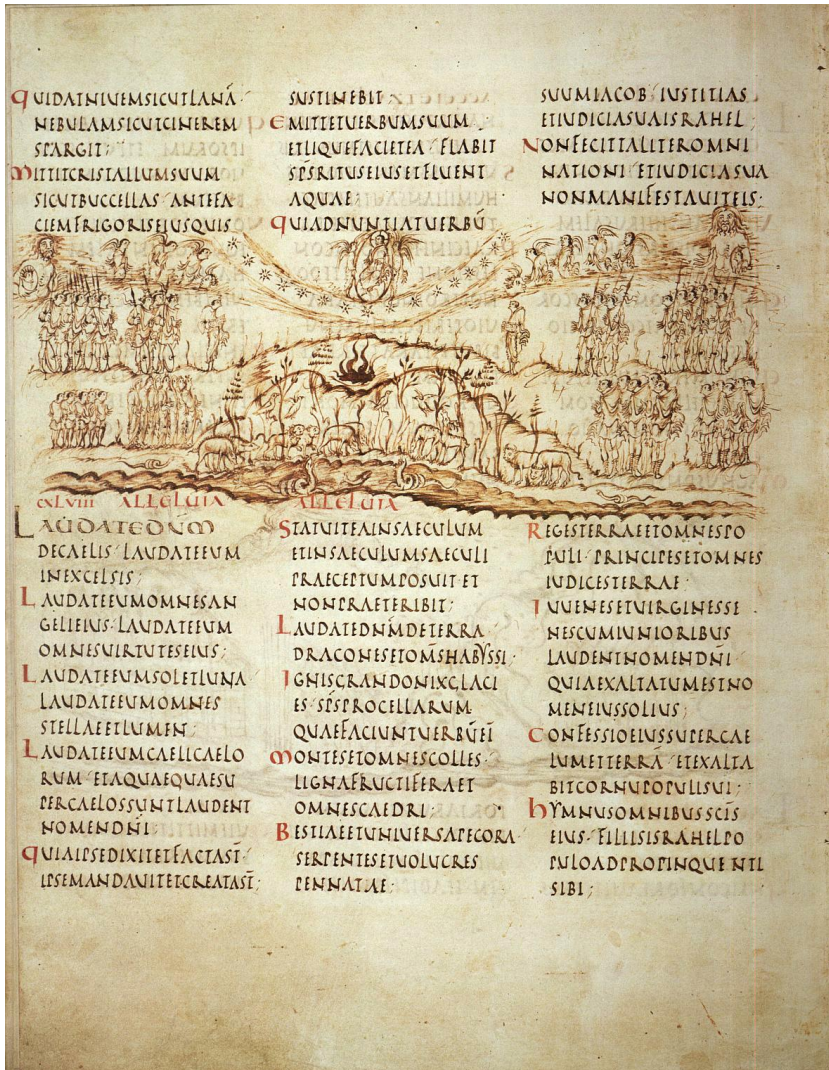
Luttrell Psalter (British Library, Add. MS 42130), geschreven en geïllustreerd circa 1320-1340.

De sprekers in de psalmen zinspelen vaak op de ervaringen van hun volk in het verleden. Ze verwijzen bijvoorbeeld naar het wegtrekken (de bevrijding) uit Egypte of de tocht door de woestijn. Dikwijls doen ze dit om zichzelf aan Gods trouw in het verleden te herinneren of aan hun eigen gebrek aan trouw. Ze spreken aanschouwelijk en levendig over hun vreugde en verdriet, hoop en wanhoop, geloof en twijfel. Een belangrijk deel van het boek van de Psalmen bestaat uit liederen over een ommekeer.² Deze kunnen dankliederen genoemd worden. Ze werden gezongen door overlevenden

¹ De joden hebben de hymne- en psalmdichtkunst leren kennen bij de volkeren waaronder ze leefden en werkten: de Egyptenaren en de Babyloniërs.

² Zie bijvoorbeeld de psalmen 30, 34, 40, 107, 116 en 124.

die hun welbevinden van dat moment toeschrijven aan God die in hun leven heeft ingegrepen. Omdat ze blij waren over de ommekeer in hun voorheen ondraaglijke bestaan, zongen de gelovigen een 'nieuw lied.'³ Daarmee erkenden ze dat hun overleven een geschenk uit Gods hand is. In de dankliederen wordt consequent verwezen naar de hulpkreten die Gods aandacht getrokken lijken te hebben.⁴

Utrechts Psalter (Salterio di Utrecht), Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht, Ms.32, circa 820-835 in de abdij van Hautvillers tussen Rheims en Eprenay vervaardigd. Het Utrechts Psalter is een van de hoogtepunten van de kunst van de Karolingische Renaissance. Het bevat de teksten van alle 150 psalmen en de zestien *cantica* (Bijbelse liedteksten, hymnen, gebeden en twee geloofsbelijdenissen). Het bijzonder van het Psalter is dat iedere tekst voorafgegaan wordt door een pentekening van circa 6-18 centimeter hoog, over de volle breedte van de pagina. Ieder concreet beeld dat in de tekst voorkomt - soms slechts een vers of een enkel woord - wordt op zo letterlijk mogelijke wijze in de tekening weergegeven. Alle op die manier afzonderlijk gevisualiseerde elementen worden in een afgewogen compositie in een tekening verenigd.

(F. J. Ankersmit, 'Intrigerend Utrechts Psalter op cd-rom' in: *Informatie Professional* 1997 [1], 11).

eindelijke vorm gebundeld. Een aantal psalmen werden aan David toe geschreven, omdat ze zijn geest ademen of tot zijn nagedachtenis zijn gemaakt. Veel liederen, gedichten en gebeden die we

Naast de dankpsalmen zijn er klaagpsalmen: psalmen die de diepste gevoelens van woede, vervreemding en pijn verwoorden van mensen in die geconfronteerd werden met armoede, machteloosheid, een ernstige ziekte, laster, onderdrukking door vijanden, of verraad door vrienden. Een aantal van deze klaagpsalmen bevatten het indringende verzoek aan God op 'de vijand' iets vreselijks aan te doen.⁵ Als groep vallen de klaagpsalmen op door hun ruw en onstuimig taalgebruik. Heel anders van toon zijn de hymnen of lofpsalmen. Deze nodigen de gelovigen uit om zich met dankbaarheid te herinneren wat hun is verteld over God, over het door God geschapen universum, over de reddende daden van God in de levens van hun voorouders.

Bijna de helft van de 150 psalmen wordt ingeleid als 'een psalm van David'. Het valt evenwel te betwijfelen of die ook allemaal van David afkomstig zijn. In sommige is bijvoorbeeld sprake van de tempel in Jeruzalem (die pas na de dood van David is gebouwd) en zelfs van de Babylonische ballingschap (die ruim drie eeuwen later was). Waarschijnlijk zijn omstreeks de tweede eeuw voor Christus allerlei psalmen verzameld en in hun uit-

³ Psalm 40:4.

⁴ Bijvoorbeeld 30:3, 9, 11; 34:7, 18; 40:2; 107:6, 13, 19-28; 116:4; 118:5,

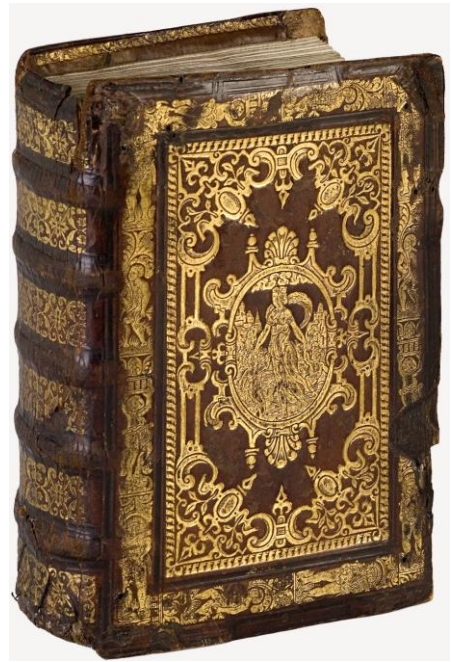
⁵ Bijvoorbeeld 58:7; 69:29; 137:8, 9.

in het boek Psalmen aantreffen, zijn wellicht lange tijd in de tempel gebruikt.⁶ Mogelijk is een aantal ervan het werk van levieten⁷ die hoorden tot het speciale muzikantengilde. Er zijn ook psalmen die heel persoonlijk getint zijn en waarschijnlijk van één persoon afkomstig zijn. Op grond van deze verschillen wordt aangenomen dat het boek Psalmen een bloemlezing is uit verschillende collecties waarvan de schrijvers en de datering zich niet of nauwelijks laten vaststellen. De opschriften die verwijzen naar een persoon of personen (zoals David, Asaf, de zonen van Korach of een naamloze voorzanger of 'koorleider') lijken eeuwen na het ontstaan te zijn toegevoegd.

De psalmdichters vermeden het om de specifieke omstandigheden waarin ze verkeerden te vermelden. Ze spraken slechts over typisch menselijke situaties, over ervaringen, wensen en behoeften die optreden als en waar mensen met elkaar samenleven. Opeenvolgende generaties gelovigen konden de psalmen bidden als waren het eigen gebeden. Dat komt enerzijds door de belijdende manier waarop de dichters zich direct tot God wendden, en anderzijds doordat de dichters zich in zekere mate hebben losgemaakt van speciale perioden en gebeurtenissen.

Het meest geliefde boek

In de vroege Middeleeuwen werden de meest geliefde Bijbelgedeelten in de volkstaal vertaald. De psalmen werden het meest vertaald. Een vijftiengestig psalmen in het Oudoostnederfrankisch van de negende en tiende eeuw is bewaard gebleven in een zeventiende eeuws afschrift - naar de bezitter ervan Wachtendonckse Psalmen genoemd.⁸

Psalter = Getijdenboek Bout, 16 x 12 cm, 1453, 's-Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek.

De familie Bout die het handschrift bestelde, leefde in Amsterdam. Zij bestelde het handschrift in Haarlem, de voornaamste kunststad in Noord-Holland in de late Middeleeuwen.

⁶ Sommigen zijn zelfs van mening dat de psalmen uit de koorboeken van de tempel zijn overgeschreven, compleet met alle muziektermen waarvan ze vaak voorzien zijn.

⁷ De levieten zijn afkomstig uit de stam van Levi. Toen de uit Egypte gevluchte verwante stammen door de woestijn trokken en daar op een gegeven moment een gouden kalf gingen aanbidden, deed de stam van Levi als enige niet mee (Exodus 32). De levieten zijn, aldus de Bijbelse overlevering, daarop door God gekozen om in de tabernakel (Tent der Getuigenis) dienst te doen. Bij de verovering van Kanaän kreeg hun stam geen afgebakend gebied toegewezen. Maar zij verwierven daarentegen wel het recht om tienden te heffen. De vroege levieten schijnen een rondtrekkende priestergemeenschap te zijn geweest (evenals de muzikanten en smeden) die zich hier en daar ter bescherming als burgers lieten opnemen. Ze waren van oudsher strenge JHWH-vereerders. Vanaf circa 970 voor Christus nam hun invloed snel toe. Van de levieten zijn waarschijnlijk die tradities van overlevering en uitleg van de wet (Thora) afkomstig die hebben geleid tot het boek Deuteronomium. Toen dit boek verscheen, werd daarin als vanzelfsprekend aangenomen dat alleen de levieten legitieme priesters zijn. Een Levitisch priester mocht geen buitenlandse vrouw huwen, zelfs geen vrouw van een andere stam van de Hebreëen.

⁸ Arnold Wachtendonck (1538-1605), kanunnik te Luik, was de bezitter van het handschrift. Hij leende dit uit aan de Zuid-Nederlandse humanist en filoloog Justus Lipsius (1547-1606) die er graag onderzoek naar wilde doen. Voor zijn onderzoek schreef Lipsius een aantal psalmen over. Deze psalmen vormen de huidige versie van de *Wachtendonckse Psalmen*. Het oorspronkelijke manuscript kwam uit Munsterbilzen (Belgisch Limburg). Het ging verloren.

De *Wachtendonckse Psalmen* zijn omstreeks 850 geschreven in een dialect dat gesproken werd in het huidige Oost-Nederland. De tekst bevat een aantal Duitse taalkenmerken en is daarom wellicht een bewerking van een Middelfrankische tekst (een Oudhoogduits dialect). De Psalmen zijn van groot belang voor het bestuderen van de vroegste geschiedenis van het Nederlands.

De vertaling van de Psalmen is een zogenaamde interlineaire: de woordvolgorde van de Latijnse bron werd aangehouden in de vertaling zodat de tekst ook voor leerdoeleinden gebruikt kon worden. De voornaamste reden in de negende eeuw om tot vertaling van een Latijnse tekst over te gaan, was om het voor geestelijken mogelijk te maken de Latijnse tekst te leren lezen. De vertaling werd tussen de regels van de Latijnse tekst of naast de bladzijde met de tekst geschreven.

De *Wachtendonckse Psalmen* waren een interlineaire vertaling: onder elke Latijnse regel verscheen in Oud-Oostnederfrankisch. Een voorbeeld. Psalm 53:

2. Gehori got gebet min ia ne furuuir bida mina. thenke te mi in gehori mi.

Hoor God mijn gebed en verwerp mijn gebed niet. Denk aan mij en hoor mij!

3. Gidruouit bin an tilogon in intro in mistrot bin fan stimmon fiundes. in fan arbeide sundiges.

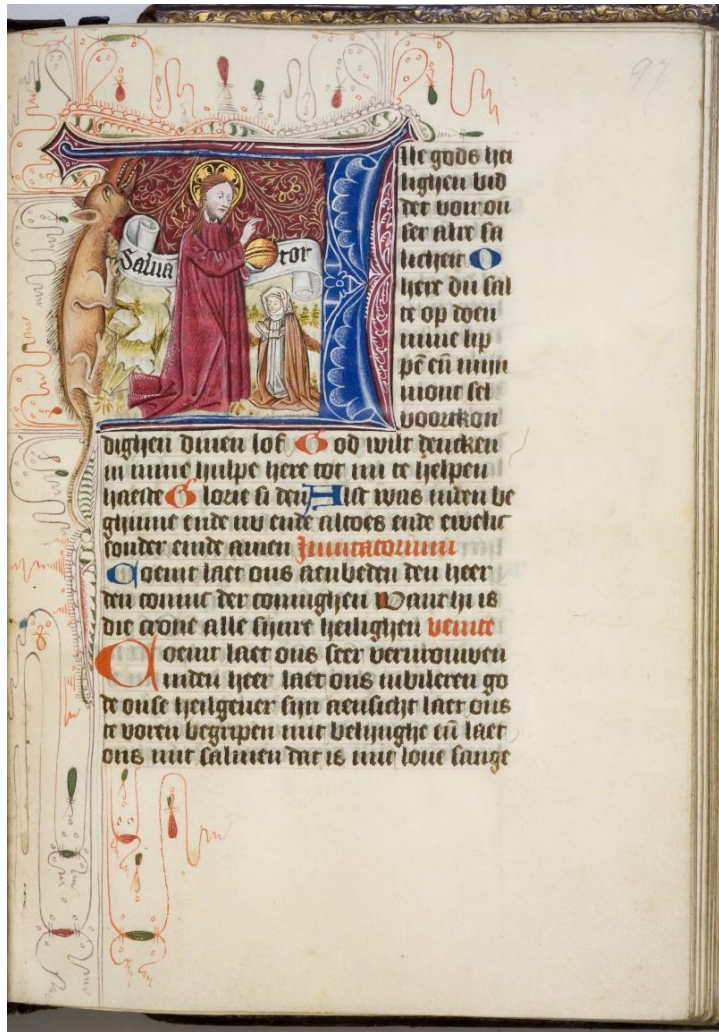
Ontroerd ben ik in mijn bezigheden en mistroostig ben ik door de stem van de vijand en door het leed (mij) door zondaars (aangedaan).

6. Forthta in biuonga quamon ouer mi. in bethecoda mi thuisternussi

Vrees en beving kwamen over mij en duisternis bedekte mij).

7. In ic quad uuei sal geuan mi fetheron also duuon. in ic fliugon sal in raston sal

De psalmen speelden een belangrijke rol in de Middeleeuwen: ze waren in het misboek opgenomen en als onderdeel van het gebedenboek (brevier) vormden ze het dagelijkse geestelijke voedsel van priesters, kloosterlingen en anderen wier leven met de kerk verbonden was. 'Velen van hen waren verplicht om wekelijks alle psalmen te lezen. Aanzienlijke geletterde leken hadden op school sommige Latijnse psalmen uit speciaal voor dit doel vervaardigde schoolboeken met een vertaling tussen de regels bestudeerd. Zo probeerden ze het Latijn onder de knie te krijgen. Ook voor vrouwen uit adellijke families of het stedelijk patriciaat ging dit op. Trouwens, zelfs aankomende geestelijken leerden de eerste beginselen van het Latijn met behulp van het Psalmenboek.'⁹ Geert Groote (1340-1384) blies de oude traditie om het Psalter (het kloosterlijk gebedsboek) in de volkstaal bij het leesonderwijs te gebruiken nieuw leven in. Tijdens de vasten lazen zijn volgelingen, die zich verenigd hadden in een kloostergemeenschap, de latere congregatie van Windesheim, dagelijks zeven boetepsalmen. Groote's vriend, Joan Cele (1343 - circa 1417), in 1375 rector geworden van de Stadsschool te Zwolle, nam Bijbelstudie op in het leerplan: 's zondags verzamelde hij zijn leerlingen en burgers uit zijn stad om met hen in de volkstaal te mediteren over het Bijbelgedeelte van die dag. Geestelijk raadsman van de lekenbroeders en bibliothecaris van de Dietse boeken in het klooster Windesheim, Johan Schutken († 1423), vertaalde het Nieuwe Testament en de Psalmen in de volkstaal.

Bout Psalter-Getijdenboek, fol. 97r. Gehistorieerde initiaal, met Christus als Salvator Mundi (redder van de wereld) en eigenaar van het boek

Overweging bij psalm 150¹⁰

Het is typerend, dat het boek van de Psalmen uitloopt op een machtig, majestueus halleluja. In de voorafgaande honderdnegevenveertig psalmen kregen allerlei zaken van het leven stem: vreugde en verdriet, hoop en wanhoop, vertrouwen en angst, schuldbesef en berouw, ergernis en rebellie, honger en dorst. Maar nu, bij de honderdvijftigste psalm viel er uiteindelijk alleen maar te loven: 'Looft God in zijn heilig domein, looft hem in zijn groots firmament, looft hem om zijn daden van macht, looft hem krachtens zijn mateloze grootheid.' De samensteller van het boek van de Psalmen wilde waarschijnlijk zeggen, dat we na alles wat we gezegd, gezocht, gebeden en gevloekt hebben, toch een hooggestemde lofzang in de mond kunnen nemen. Ook als we aan afgronden hebben gestaan, ook als we door peilloze diepten gingen, diepten van mensverlatenheid, diepten van Godverlatenheid, kan de liturgie, de lofprijzing, stem krijgen.¹¹ Het is alsof de samensteller van het liedboek zegt: God is altijd te prijzen, boven alles uit en door alles heen. Het laatste en diepste woord van ons bestaan kan zijn: halleluja, Godlof.

En ik zei: wie zal mij geven de veren als van een duif; en ik zal vliegen en zal rusten.

⁹ De Bruin 1993, 20.

¹⁰ Overweging, gehouden op 8 januari 2012, bij het 50 jarig jubileum als organist van Ernest Sparenburg.

¹¹ Bouma 1993, 374.

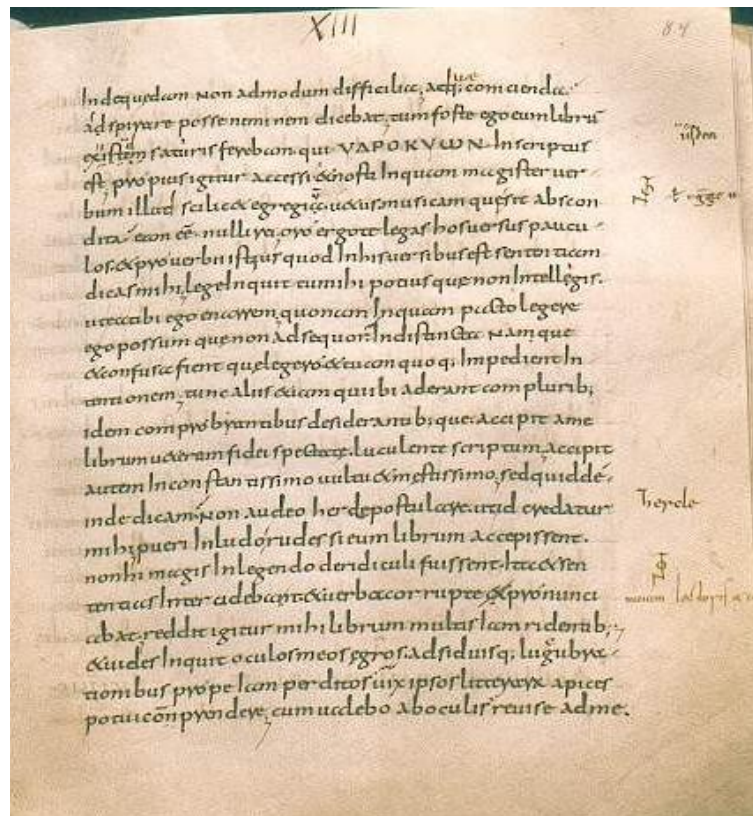
Als je hoort waar veel psalmen over gaan, is het opvallend dat de lofzegging en niet de berusting het einde is van het Psalmboek. We zijn in Nederland nog altijd echte Germanen als we denken dat een mens die God gevonden heeft, tot berusting komt, zich neerlegt bij het onvermijdelijke, zich schikt in de dingen zoals ze nu eenmaal zijn, en in beginsel bereid is om deze wereld en het hele aardse bestaan los te laten.¹² In de Bijbel en in het meest emotionele deel ervan, het boek van de Psalmen, horen we niets over berusting. Als we berusting propageren als gewenste houding van een gelovige, hebben we niet de God van de psalmdichters gevonden, maar de God van de Germanen. Wie de God van de psalmdichters op het spoor is gekomen, neemt naast zuchten, schreeuwen, protesteren, enzovoort, het loflied op de lippen.

Het eerste en het laatste woord van psalm 150 is halleluja. Het woord betekent zoïets als: loof God, prijs God, vier God, verhoog God, maak God groot. Het woord drong vanuit de psalmen, waarin het 24 maal voorkomt, door in de christelijke liturgie. Vieren is: iemand in het middelpunt van de kring plaatsen en daar zijn betekenis glorieus laten stralen.¹³ We vieren op een bruiloft het bruidspaar. We vieren bij een jubileum de jubilaris. In de tijd van David en Salomo was de koning het gevierde middelpunt van zijn volk. Zoals de koning gevierd werd, zo werd in het land van de dichter van psalm 150 God gevierd in zijn heiligdom op de Sion: een heiligdom dat van binnen bekleed was met het kostbaarste pletwerk van zilver en goud. God werd geprezen, gevierd, groot gemaakt, omdat hij grote bevrijdingskracht in gang gezet had. Hij werd gevierd met alle beschikbare muziekinstrumenten: de hoorn, de harp en de lier, de handtrommels waarbij gedanst werd, vedelen, fluiten en allerhande bekkens. Maar vooral werd hij gevierd door de levende schepselen: de mensen met hun lied, de dieren met hun veelstemmige zang. Psalm 150 is een elfvoudige oproep om God te vieren, te loven, te prijzen in zijn heiligdom.

In sommige geloofsgemeenschappen in onze tijd is die oproep dwingend geworden: de halleluja's zijn er niet van de lucht. In andere geloofsgemeenschappen klinken de halleluja's nauwelijks, omdat de gelovigen in die gemeenschappen gebukt gaan onder schuld en bevangen zijn door angst voor God. Wij zijn er tot eer van God, aldus Johannes Calvijn (1509-1564), de kerkreformator die onze geloofstraditie sterk gestempeld heeft. Via en met onze naaste dienen wij God te loven. God gaat heilzaam en verkwikkend met ons om. Daarom past ons het halleluja, aldus Calvijn. Calvijn stond met beide benen op de grond. Hij wist dat er momenten zijn, waarop het Godlof, het halleluja, voor ons te hoog gegrepen is. Telkens breekt in ons leven door allerlei oorzaken onze stem weer af en verstomt ons loflied. En als ons halleluja klinkt, is het nog geen halleluja uit één stuk, want wij zijn nog niet uit één stuk. We leven nog te verscheurd om God te kunnen onthalen op een ononderbroken halleluja. Ons bestaan is nog te vol met zaken die ons de adem ontnemen. Maar zo geloofde Calvijn: tenslotte zal ons de onvoorstelbare weelde van een continue lofzang gegeven zijn. De weelde van het geheelde, volop integere bestaan.

¹² Van Ruler 1973, 181-182.

¹³ Waaijman 1985, 141.

Als Latijnse hoofdtekst voor de Wachtendonckse psalmen dienden de Karolingische psalmen van de Angelsaks Alcuinus van York (circa 735-804), die omstreeks 790 aan de paleisschool van Karel de Grote (742 of 748-814) diverse Bijbelboeken redigeerde ten behoeve van het onderwijs dat in het kader van de 'Karolingische renaissance' door heel Europa werd bevorderd.

In de traditie van de Reformatie was er de neiging om de lofprijzing te vergeestelijken. Calvin deed het en ook de reformator die hem voor was gegaan, Maarten Luther (1483-1546) deed het. Maar de optelsom van instrumenten die we in psalm 150 aantreffen, het lawaai dat hier aanzwelt en de ruimte vult, verbiedt ons dit.¹⁴

Als we de instrumenten bekijken, is daar van alles en nog wat onder. Hele voorname, gewichtige en degelijke, maar ook hele volkse, populaire en speelse. Er zijn er bij die tot gaan zitten en luisteren dwingen. Er zijn er ook bij die uitnodigen om op te staan en te dansen dat het een lieve lust is. Er zijn instrumenten bij waaruit fijnzinnige geluiden opstijgen. Er zijn er ook bij die een heleboel lawaai produceren. Er zijn dure instrumenten bij en hele goedkope. Er zijn er bij waarvoor je naar een speciaalzaak moet en er zijn er bij die je zelf kunt maken. De instrumenten hebben niets heiligs Toch is de muziek die ermee gemaakt kan worden van onschatbare betekenis.

Muziek is de architectuur van het onzichtbare en onzegbare is. Ze laat niet alleen iets van de werkelijkheid zien, maar ook iets van wat nog geen werkelijkheid is. Rockzanger Bobby Gillespie beleefde muziek als een spirituele kracht. Hij zei eens: 'Ik denk dat wij religieuze mensen zijn. Ik denk dat muziek echt helende eigenschappen bezit. Om zich werkelijk zo goed te voelen als wij ons voelen wanneer we muziek beluisteren, moet je er zo'n massa geloof in geïnvesteerd hebben.' Wat Gillespie hier zegt, is de moeite van het overwegen waard. Hoe dan ook, muziek kan evenals poëzie en beeldende kunst ons - als we er ontvankelijk voor zijn - de platte werkelijkheid doen ontstijgen en het wonder van het bestaan doen gewaarworden en bezingen.

Luther heeft dat beter begrepen dan Calvin. Calvin duldde uitsluitend eenstemmig psalmgezang in zijn liturgie en wenste bijvoorbeeld ook geen orgelspel. Luther achtte muziek en haar invloed zeer hoog en verleende aan muziek een belangrijke plaats in de eredienst. Centraal stond hierin het motet: de meerstemmige vocale zang op een tekst die rechtstreeks verband hield met het evangelie van de betreffende zon- of feestdag. Dit motet groeide in de loop van de jaren uit tot de kerkcantate. Daarnaast werd het geestelijk lied, uitgevoerd als gemeentezang, meer in het algemeen als koraal betiteld, een gewichtig bestanddeel van de liturgie. In de loop van de zestiende eeuw werd orgelbegeleiding geleidelijk ingevoerd. Musici gingen orgelcomposities schrijven. Daarbij dienden de koraalmelodieën als grondslag of uitgangspunt. Zo ontstonden koraalvoorspelen waarin de gehele melodie met vrije tegenstemmen of afgewisseld door tussenspelen geheel was verwerkt. Dergelijke voorspelen pasten in de liturgie ook van calvinistische kerken. In de Lutherse traditie speelde de organist een centrale rol in de vieringen en de lofprijzing van God, in de calvinistische was hij eerst en vooral begeleider van de gemeentezang. Wij die staan in de calvinistische traditie zouden meer moeten beseffen dat muziek de moedertaal van het hart is, en daarmee bij uitstek de taal van de lofprijzing. We zouden wat meer van de Lutherse traditie en andere kerkelijke tradities, waaronder de orthodoxe, een plek moeten geven in onze vieringen.

Psalter, Latijn, Perkament, 185 ff., 245x177 mm. Noord Engeland, 1190-1200, Leiden: Universiteitsbibliotheek, ms. BPL 76 A.

¹⁴ Rothuizen 1968, 310.

Tot slot. Het laatste woord van Israëls liedboek is een lofprijzing van God. Een loflied met alle adem waarover de mens beschikt. Een loflied met alle instrumenten waarover hij beschikt: voorname, subtiële, zeer artistieke, maar ook volkse, heel lichtvoetige, heel speelse. Als het gaat om de lof van God, valt geen stem, geen instrument uit de toon. Ieder mag gehoord worden. Alles waar maar muziek in zit, mag meedoen. Een veelstemmig koor, een veelstemmig orkest mag klinken in het halleluja. Heel ons bonte, veelstemmige leven mag tot expressie komen. Godlof.

In het boek van de Psalmen wordt duidelijk dat er momenten kunnen zijn waarop onze stem en onze muziek grotendeels of geheel verstommen: momenten van diep verdriet, grote wanhoop en intense pijn. Maar ook op die momenten hoeft de lofprijzing niet te ontbreken. De vreugde, het prijzen van God, kan ook dan nog altijd de grondtoon van ons bestaan zijn. Bij alle verdriet, wanhoop en pijn kunnen we nog worden gedragen door een diepe en stille blijdschap over God en alle dingen. Lofprijzing is openheid naar God, de medemens en de schepping toe. Loven doet leven.

Psalm 139:1-10.

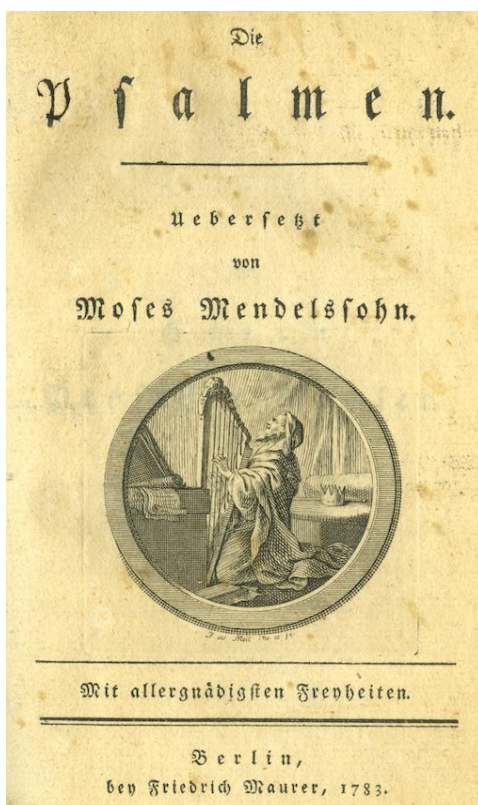
© Leen den Besten, Zevenaar, 16 januari 2012.

Literatuur

- Bouma, Hans, red., *Met de psalmen zing je het uit*, Kampen: J.H.Kok 1993.
- Bruin, C.C. de, Broeyer, F., *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap; Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap 1993.
- Newsom, Carol A., Ringe, Sharon H., red., *Met eigen ogen. Commentaar op de bijbel vanuit het perspectief van vrouwen*, Zoetermeer: Meinema 1995.
- Rothuizen, G.Th., Landschap. *Een bundel gedachten over de Psalmen*. Derde vijftigtal, Kampen: J.H. Kok n.v. 1968.
- Ruler, A. A. van, *Over de psalmen gesproken*, Nijkerk: F.G.Callenbach N.V. 1973.
- Waaijman, Kees, *Psalmen om Jeruzalem*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H.Kok 1985.

Uitgaven van de Wachtendonkse Psalmen:

- Cowan, H.K.J., *De Oudnederlandse (oudnederfrankische) psalmenfragmenten*. Leiden: Brill 1957.
- W.L. van Helten, *Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente. Die Lipsius'schen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente*, Groningen: Wolters 1902.
- R.L. Kyes, Robert L., *The Old Low Franconian Psalms and Glosses*, University of Michigan Press 1969.

Luttrell Psalter, Het begin van Psalm 97 'Cantate Domino' (Zing voor de Heer een nieuw gezang), ill. 747, veertiende eeuw, London: British Library, 42139 f.171v.

XXIII

Ein Psalm Davids

Der Herr ist mein Hirte,
mir wird nichts mangeln.
Er weidet mich auff einer grünen
Amen / Und füret mich zum
frilichen Waller. Er erquicket mei-
ne Seele / er füret mich auf rechter
Strasse / Umb seines Namens
willen. Und ob ich schon wan-
dert im finckern Thal / fürchte ich
kein Unglück / Denn du bist bey mir /
Dein Stecken vnd Stab trösteten
mich. Du bereitest für mir einen
Tisch gegen meine Feinde / Du
salbest mein Heubt mit öle / Und
schenkest mir vol ein. Gutes vnd
Barmhertzigkeit werden mir fol-
gen mein leben lang / Und werde
bleiben im Hause des **HERR**
jmerdar.